

здавався йому небезпечним. Лише кілька днів пробув Джон Говард у Ковалівці, але залишив після себе пам'ять.

Прибувши до Херсону, Говард піклувався про військовополонених, брав участь у ліквідації епідемії тифу. По кілька разів на день відвідував лікарні, тюремний замок, за власні кошти лікував хворих. При цьому сам захворів і помер 20 січня 1790 р.

Звістка про трагічну смерть „лікаря для бідних” дійшла і до Ковалівки. За переказами, на місці, де Гелена дізналася про смерть коханого, спорудили хрест, виготовлений зі столітнього дуба. Екзальтована графиня на цьому не зупинилася. Їй забажалося оплакати тіло Говарда. Вінцент вже звик задовольняти будь-які примхи дружини, послав надвірних козаків, які викрали тіло Джона Говарда для перезахоронення у Ковалівці [11].

Оскільки все робилося таємно, то це породило безліч легенд. За однією з них, на Кемпі покоїться тіло відомого скрипала, який прибув у графський маєток з Італії, важко захворів і помер. Похований він разом із унікальною скрипкою. Дехто твердить, що у горобину ніч у хащах парку навіть лунає тужлива мелодія. Інші переповідають, що в глибині острова опівночі запалюються свічі, блукають білі силуети, чується тихе зітхання.

Так чи інакше, а Гелена дуже побивалася за Говардом. У день смерті Джона Говарда графиня щедро роздавала милостиню. Для неї він був святим, який і справді сотворив диво у її серці. Тож до маєтку йшли нужденні й хворі з надією на допомогу, і відмови не було нікому.

Цікаві жіночі долі, нестандартне життя, неординарні вчинки... Героїні цього дослідження заслуговують розуміння, об'єктивної оцінки та пам'яті нащадків.

1. *Theories of Women's Studies* // G. Bewies, R. Duelli Klein. – London, 1983; *Etudes féministes et anthropologie* // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie. – Paris: Presses Universitaires de France, 1991; Dagenais H. *Méthodologie féministe et anthropologie: une alliance possible* // *Anthropologie et sociétés*. – 1987. – № 11; Moore H.L. *Feminism and anthropology*. – Cambridge-Oxford: Polity Press, 1988 *ma in.*
2. Mathieu N.-C. *L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe*. – Paris: Cftü-Femmes, 1991.
3. Humm M. *Siownik teorii feminizmu*. – Warszawa, 1993.
4. Duby G., Perrot M. *Histoire des femmes en Occident*. – Paris, 1991. – Vol. 1-5.
5. Зленко В. *Історія феміністичного руху: Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей*. – К., 1998; Лавриненко Л.В. *Гендерні дослідження в соціології: Програма лекційного курсу*. – К., 1998; Чухим Н.Д. *Вступ до теорії фемінізму: Програма лекційного курсу*. – К., 1998.
6. <http://www.franko.lviv.ua>.
7. *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За заг. ред. Л.О. Смоляр*. – Одеса: Астропринт, 1999; Лабур О.В. *Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI-XVIII ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук*. – Одеса, 1999; Кривошій О.П. *Материзна: Жінка в приватній культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.)* – Запоріжжя: Поліграф, 2001; Кривошій О.П. *Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки*. – Запоріжжя: Поліграф – Просвіта, 1998; Борисенко В., Головащенко М., Кривошій О. *Українки в історії*. – К.: Либідь, 2004 *та in.*

8. *Lojek J. Dzieje piknej Bitynki*. – Warszawa, 1982.
9. Лань О. *Вір кохання Потоцьких // Високий замок*. – 2003. – 30 липня.
10. *Polski Siownik Biograficzny*. – Wroclaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Lodz: Zaklad Narodowy Imienia Ossolickich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983.
11. Подолян Т., Чекалюк Н. *Герой добра і любові до людства // Дзеркало тижня*. – 2004. – № 8.

Т.Ф. Литвинова

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ОЧИМА ПОВІТОВОГО ПРЕДВОДИТЕЛЯ ДВОРЯНСТВА

У вітчизняній історіографії одним із мало досліджених сюжетів все ще залишається соціальна ситуація в українських регіонах дореформеного періоду, яка лише частково, під кутом зору кризи феодально-кріпосницької системи, була предметом вивчення радянської історичної науки, методологічні підходи та інтерпретації якої зараз не можуть вповні задовольнити. Сучасні ж дослідники досить мало уваги приділяють соціальній історії означеного часу, захоплюючись переважно проблемами національного відродження, політичної історії, культури. Тому в історіографії утворився явний проблемно-тематичний дисбаланс, який не сприяє адекватному висвітленню історії України в цілому та дореформеної доби зокрема.

Однією з найважливіших для розуміння періоду можна вважати проблему економічного побуту різних верств населення, яка майже повністю ігнорується фахівцями, станових взаємовідносин, безумовно, в першу чергу між дворянством та кріпосним селянством, що були досить тісно пов'язані між собою. Отже, й досліджувати історію цих двох станів можна лише усвідомлюючи, що „их прошлое, состоя в тесной связи, представляет одну общую картину. Их нельзя разделять. Они тогда только обрисуются рельефно на тусклом фоне своего прошедшего, когда будут стоять рука об руку” [1, 124]. Цей процес соціальної взаємодії потребує детальної історико-емпіричної реконструкції. Історики повинні не лише переглянути традиційні вихідні посилки, які все ще домінують в історіографії, шукати нові концептуальні конструкції, а й вдатися до копінткої емпіричної роботи, застосування ефективних і в евристичному, і в аналітичному плані підходів.

Цілком слушне твердження Л.В. Мілова, що „...всякое обобщение по проблеме отношений „крестьянин – помещик” требует тщательного учета региональных особенностей” [2, 19] підштовхує звернути увагу на локальні території, а збільшення фокусу потребує, в свою чергу, розширення інформаційної бази як через трансплантацію вже відомих джерел, так і шляхом введення до обігу нових. Вважаю, що в контексті проблематики перевага повинна надаватися особовим матеріалам, так званим его-документам, оскільки такі комплекси збільшують можливості персоніологічного підходу, який дозволяє наситити соціальну історію України першої половини ХІХ ст. конкретними проявами людських стосунків, краще зрозуміти все різноманіття взаємодії особистості та мікрогрупи або соціуму в цілому.

В зв'язку з цим, значний інтерес для дослідників становлять документи станових корпоративних установ, зокрема матеріали фонду Чернігівського губернського дворянського зібрання, який відклався в Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО). Крім документів офіційного походження, тут містяться численні фрагменти ділового листування, яке може бути включене й до корпусу особових джерел. Їх інформаційні можливості все ще залишаються нерозкритими. Зокрема, в 133 фонді ДАЧО в справі 392 загальним обсягом 45 аркушів збереглися джерела за 1849–1852 роки, які пов'язані з діяльністю на посаді предводителя дворянства Мглинського повіту Олександра Івановича Покорського-Жоравко (1813–1874) [3]. Вони зовсім випали з поля зору дослідників, хоча в контексті історії дворянської спільноти, проблеми соціальної взаємодії на Лівобережжі, проблеми дворянства та селянське питання мають солідний інформаційний потенціал.

Ім'я цього персонажа майже нічого не говорить дослідникам дореформеної доби, хоча козацько-старшинські прізвища Покорських та Жоравко відомі, особливо знавцям української історії XVII–XVIII ст. Така ситуація виявилася зовсім не дивною, адже ще один з перших біографів О.І. Покорського-Жоравко відзначив, що “кипучая разносторонняя деятельность” почала забуватися після його смерті і вже на початку XX ст. “о нем почти что никто ничего не знает” [4, 45].

Його дід, Іван Данилович Покорський, зробив досить типову для козацької старшини кар'єру: почав військовим канцеляристом, у період нобілітації отримав чин надвірного радника, був маршалком дворянства Стародубського повіту. Нашадки додали до батьківського прізвища ще й прізвище матері, Наталії Іванівни Жоравко [5, 106]. Батько Олександра Івановича, Іван Іванович, розпочавши військову службу, завершив її також на виборній ниві й був маршалком дворянства Мглинського повіту Чернігівської губернії, де мав родові маєтності. У 1800 р. він одружився з донькою надвірного радника і відкупщика Омеляна Чеблокова Ганною [5, 108], в будинку якого в Петербурзі 20 червня 1813 р. і народився О.І. Покорський-Жоравко, там же пройшли і перші роки життя [4, 24].

Після курсу Новгород-Сіверської гімназії, де він навчався в 1824–1830 рр., Олександр Іванович за бажанням батька вступив на юридичний факультет Харківського університету, в якому водночас активно відвідував лекції професорів природничого факультету. Закінчивши університет у 1834 р. у званні дійсного студента, він відправився на службу до Петербургу. Біографи розходяться у визначенні першого місця служби О.І. Покорського-Жоравко. Д. Бочков вважав, що у 1835 р. молодий юрист розпочав роботу в Департаменті Міністерства державного майна [4, 26], а Б. Гарський та В. Модзалевський – в Департаменті Міністерства юстиції, звідки звільнився в червні 1839 р., а вже потім, в березні 1840 р., вступив до 3-го Департаменту Міністерства держмайна на посаду помічника редактора, а згодом редактора Статистичного відділення [5, 1104; 6, 276].

Крім того, вже в той час Олександр Іванович став добре відомим теоретиком і практиком бджільництва, почав друкувати свої праці на сторінках різних видань – “Земледельческая газета”, “Посередник, газета

промышленности, хазяйства и реальных наук”, був помічником редактора останньої. За завданням 3-го Департаменту, в 1841 р. він уклав історичний огляд бджільництва, подав опис методу бджільництва в деяких повітах Чернігівської губернії. В цілому він написав близько 30 творів з бджільництва, які перекладалися на німецьку і французьку мови, були відомі у Франції, Англії, Бельгії [7, 230]. У 1840 р. Покорський-Жоравко став членом Вільного Економічного Товариства (далі ВЕТ), у 1841 р. – членом-кореспондентом Паризького Політехнічного Товариства, в цей же рік – членом-кореспондентом вченої Комісії Міністерства держмайна. В 1842–1843 рр. він редагував “Труды” ВЕТ, а в 1841 р. видав на громадських засадах під власною редакцією “Атлас Музеума Императорского Вольного Экономического общества” з описом і кресленнями знарядь та машин, що відносилися до сільськогосподарської промисловості та ремесла, які були в музеї Товариства, а також запозичені з різних журналів та інших праць. Було видано 13 зошитів “Атласу”, які схвально прийняла публіка [7, 126–127]. З від'їздом Олександра Івановича в Україну, в свій родовий маєток та відмовою від редагування “Атласу”, це видання припинилося і всі спроби його відновити виявилися невдалими [4, 38–39].

У 1843 р. Покорський-Жоравко вийшов у відставку і остаточно оселився на хуторі Аннінське, названому його батьком на честь дружини, і повністю віддався господарським справам та громадській діяльності. Крім хутора, він мав маєтності в с. Шулаковка, володів 208 селянами чоловічої статі, дворових не мав, з 73 селянських дворів, які йому належали, всі були тягловими і всі господарства були наділені землею по 8 десятин на тяглову душу. Селяни також забезпечувалися паливом і деревиною для будівництва з панського лісу з дозволу власника [8, 20].

О.І. Покорський-Жоравко був людиною енергійною, діяльною і завжди шукав можливості докласти до чогось своєї різноманітні здібності. Він був не лише теоретиком, а й відомим у той час практиком бджільництва. Всі біографи відзначали, що він мав на своєму хуторі, в 20 верстах на південь від м. Мглина, велику і добре облаштовану пасіку. До того ж, імовірно, від батька він одержав винокурню, мав цукровий завод, лакову та політурну фабрики, а в 1872 р. відкрив ще й сургучну, яка, щоправда, проіснувала недовго [4, 28].

Крім господарських справ, Олександр Іванович активно займався громадською діяльністю, співробітничав із різними науковими товариствами та періодичними виданнями. В 1844 р. став дійсним членом московського Товариства дослідників природи, 1846 р. – почесним “соревнователем” Російського географічного Товариства, в 1849 р. – членом Комітету бджільництва при Московському Товаристві сільського господарства, в 1850 р. – членом цього Товариства, в 1851 р. – членом-співробітником Комісії для опису губерній Київського учбового округу при Київському університеті, в 1862 р. – дійсним членом Комітету акліматизації тварин і рослин. Він публікувався в “Трудах” ВЕТ, “Журналах” Міністерства державного майна, “Журнале сельского хазяйства и овцеводства”, “Журнале общепользних сведений”, “Сельском хозяйстве”, “Русском вестнике”.

З 1849 по 1860 рр. О.І. Покорський-Жоравко був предводителем дворянства Мглинського повіту. На жаль, залишилося досить небагато свідчень його діяльності на цій посаді. Тим більшу цінність становлять матеріали названої вище справи. Два з них відносяться до 1849 р. і пов'язані зі спробами місцевої адміністрації вирішити досить складну проблему заборгованості поміщицьких маєтків, яка була досить важливою в господарському побуті і стосувалася не тільки дворянства, а й селянства. На неї дещо звертали увагу в українській історіографії, але переважно під кутом зору “жорстокої експлуатації” селян поміщиками [9, 95-96; 10, 149-150], без з'ясування всього комплексу причин та наслідків для обох станів, оскільки за несплачені селянами державні податки повну відповідальність несли їхні власники.

Чернігівський губернатор П.І. Гессе запропонував О.І. Покорському-Жоравко “содействовать предмету прекращения недоимок” в Мглинському повіті, про що останній повідомив листом губернського предводителя М.П. Борозну 14 квітня 1849 р. [3, 39-39 зв.]. Крім того, губернатором було видано розпорядження, згідно з яким всі маєтки повіту, які мали заборгованість більше 86 копійок сріблом на душу, повинні були перейти в опікунське управління. В зв'язку з цим О.І. Покорський-Жоравко виклав свої розгорнуті міркування про причини “накоплення недоимок”, засоби їх подолання та погашення вже існуючих. Ці роздуми базувалися на даних, які він довго збирав та аналізував, а провідним мотивом при укладанні “Представлення” [3, 20-28 зв.], направленого губернатору 14 серпня, було прагнення “содействовать сколько-нибудь к облегчению бедственного положения помещиков” повіту [3, 20]. Цей документ є красномовним свідченням ставлення освіченого, успішного господаря, відповідального посадовця до справи, до проблеми дворянство – селянство, а вміщена в ньому статистика справді демонструє досить складне становище основних станів повітового суспільства.

За даними, наведеними О.І. Покорським-Жоравко, в Мглинському повіті проживало 25111 поміщицьких селян, із яких, згідно з відомостями повітового казначейства на 1 січня 1849 р., 16287 мали недоїмки державних податків на суму 67346 крб 83 j коп. або по 4 крб 13 коп. на душу. Ці селяни знаходилися у власності 297 поміщиків, яких повітовий предводитель поділив на три групи. До першої були віднесені 196 власників, які мали менше 20 кріпосних, а загалом 1365, на яких було 23052 крб. 28 коп. недоїмки, тобто по 16 крб. 88 коп. на кожну душу. В деяких володіннях недоїмка становила більше 1000 крб на душу. Друга група з 72 власників мала від 21 до 100 душ, загалом 2917, з недоїмкою 11584 крб 51 j коп. по 3 крб 94 коп. на душу. Лише в одному володінні цієї групи борг доходив до 138 крб сріблом на душу, яких тут було 23 чоловіка. 29 поміщиків третьої групи володіли більш ніж 100 душами, а в цілому 12005 душ, на яких лежало недоїмки 32710 крб 4 коп., по 2 крб 72 коп. сріблом на душу. Тут тільки в одному маєтку власника 104 душ недоїмка доходила до 18 крб за душу. Крім того, 12 маєтків повіту знаходилися під опікою, 240 мали недоїмки більше, ніж 86 коп. на душу, і, таким чином, також підлягали передачі опікунській раді. І лише 45 власників-боржників могли цього не боятися, оскільки у їхніх селян недоїмка була менше визначених

губернатором 86 коп. Підсумовуючи цей сухий виклад цифр, мглинський предводитель констатував: “количество... недоимки и рост ея усиливается по мере уменьшения крестьян у владельцев, или другими словами, что большая часть недоимки лежит именно в дробных числах на мелкопоместных владельцах” [3, 21-21 зв.].

Вся інформація була також оформлена у вигляді “Ведомости, о количестве подлинных и другого сбора недоимок, оставшихся на помещичьих имениях Мглинского уезда к 1 генваря 1849 года”, яка додавалася до “Представления” [3, 29-38 зв.]. Хоча О.І. Покорський-Жоравко обмежився в тексті лише кількісними узагальненнями, які подані вище, “Ведомость” дозволяє домалювати соціальну картинку. Зокрема, до категорії багатих, за прийнятою в літературі схемою класифікації дворян земле- та душевласників, можна віднести лише 4 поміщиків повіту, у яких було більше 500 душ. Причому, розміри їхньої заборгованості значно різняться. Наприклад, генерал-майорша Волинська, маючи 594 д., заборгувала тільки 4 крб 88 коп., а у генерал-майорші Гудович борг становив 7024 крб 89 коп. і розподілявся на її 661 кріпосного. Найбільша кількість кріпаків (4191 д.) належала графу П.А. Клеймніхелю, генералу від інфантерії, члену Державної ради, головноуправляючому шляхів сполучення, який мав відносно кількості власних душ порівняно невелику заборгованість – 2099 крб 47 j коп.

32 особи мали по одному кріпосному і хоча інколи у них були не такі й вже значні боргові суми, наприклад, П. Білозерська повинна була внести всього 2 крб 18 S коп., але й це часто було дуже важко. Майже третину поміщиків-боржників становили жінки (94 особи). Ці дані, разом з інформацією з інших джерел, свідчать наскільки непростою справою для дворянок було управління маєтностями. Цікаво, що О.І. Покорський-Жоравко не мав недоїмочних селян, а от його батько, який володів 291 кріпаком, заборгував 1007 крб 62 S коп.

На думку О.І. Покорського-Жоравко, така ситуація породжувала, з одного боку, негативне враження від повіту, в якому дуже мало дбають про сплату державного боргу, з другого, напругу та відчай у тих, хто не міг швидко його заплатити. Причини ж таких давніх недоїмок і великих, і дрібних маєтків, писав Олександр Іванович, корінилися в несприятливих обставинах, бідах, “постигших не один наш уезд”, серед яких головні – неврожаї, падіж худоби, постійне зменшення родючості землі при неможливості внесення добрив, занепад промислів, винокуріння, а також відсутність дрібної промисловості у селян через географічне положення повіту, який не мав зручних шляхів сполучення з іншими регіонами, та підприємливих капіталістів, що могли б скільки-небудь пожвавити економіку торгівлею. Причому, заради справедливості, О.І. Покорський-Жоравко звертав увагу на ту обставину, повз якої, зазвичай, проходили історики, пояснюючи бідність кріпосних селян, в першу чергу, поміщицькою експлуатацією. Він навіть дані із заборгованості в своєму повіті інших станів, “платящих подушный оклад”. Виявилось, що на міщанах-християнах недоїмки становлять на 1038 душ 14862 крб 15 коп., або по 14 крб 31 j коп. на душу, на міщанах євреях, яких було 1057 чоловік, борг 46561 крб 30 S коп., по 44 крб 5 коп. на душу, а 16123

державних селян заборгували 166584 крб 68 j коп., по 10 крб 33 коп. на душу [3, 22]. Як бачимо, різниця між недоїмками кріпосних селян в розрахунках на душу та інших податкових груп говорить не на користь останніх, а значить причини майнової ситуації, визначені О.І. Покорським-Жоравко, заслуговують на уважне ставлення дослідників.

Ці ж самі обставини унеможлилювали, за думкою мглинського предводителя, сплату поміщиками податків за своїх селян, оскільки "благосостояние помещиков есть и всегда будет верным сколком в больших размерах благосостояния крестьян" [3, 22 зв.]. Тим же, хто міг би звинуватити поміщиків в "нерадении к уплате недоимок", О.І. Покорський-Жоравко пропонував подивитися на маєтки, передані з різних причин в опікунське управління. Він був переконаний, що майже всяка опіка, в цілому корисний захід, метою якого було "заменить неспособнаго более способным", в його повіті тільки збільшувала розмір недоїмок і звертав увагу на цей факт, окреслюючи шляхи можливого виходу з кризи. До того ж, передача маєтків за борги під опіку ще більше погіршувала становище особливо дрібнопомісного дворянства, більша частина яких у такий спосіб "не могут теперь выбиться из страшного положения своего и не только не могут улучшить своего быта и быта своих крестьян, но неуклонно более и более погрязают в бедность" [3, 23 зв.]. Це було неприйнятним в конкретних умовах ще й тому, що "у Дворянской опеки нет в виду способных людей для назначения их в опекуны" [3, 25 зв.]. До того ж при такій ситуації, в якій опинилося дворянство повіту, необхідно було б передати в опікунське управління 240 маєтків із загальної кількості 297. Якщо ж врахувати, що опікунами не могли бути особи, які самі мають борги, справа ще більше ускладнювалася. Призначення ж опікунів з інших повітів призведе лише до "безполезного разорения многих имений без очищения недоимки". Мглинський предводитель також наголошував, що і опіка, і опікуни могли зіткнутися з проблемою, яка виникла через "безпорядки допущенные издавна в этом Земскою Полицией". Мова йшла про добре відомих з художньої літератури "мертвих душ", які залишилися у дрібнопомісних власників "только в ревизских реестрах".

Накопичення державних недоїмок О.І.Покорський-Жоравко вважав злом, що паралізує господарське життя і породжує незадоволення уряду, але саме на нього він покладав сподівання у вирішенні проблеми, адже традиційні заходи, прописані законом, у цьому випадку неефективні. Продаж "хозяйственной наличности" поміщицьких маєтків-боржників, до якого неодноразово вдавалися в повіті з більшою чи меншою суворістю, був палативним, мало результативним і тимчасовим засобом. Виручені кошти часто не покривали всієї недоїмочної суми, оскільки швидкий продаж майна в цьому випадку призводив до його надзвичайного здешевлення ("один рубль за десять настоящей стоимости вещи"), а недоїмка, яка залишалася на маєтку, знову зростала своїми звичайними темпами. До того ж, це було зовсім неприйнятним відносно дрібнопомісних власників, які не мали ніякої власності, або власність, "составляющую своею ценностью только микроскопическую часть недоимочной суммы". О.І.

Покорський-Жоравко не міг не згадати "о положении тех владельцев, которые принуждены будут выйти из своих владений, и останутся большею частию без крова и пищи".

Найбільш прийнятним О.І.Покорський-Жоравко вважав "прием хлеба в уплату за недоимку", ініційований урядом по 1845 р. Саме це "при благоразумном, твердом и настойчивом применении" могло б дати в державне казначейство кошти, які навряд чи можна отримати в інший спосіб. Неефективність цього заходу в попередні роки він пояснював лише недбалістю земської поліції, яка не дозволила значній кількості дворян здати вчасно хліб в провіантські магазини і в такий спосіб розрахуватися з боргами.

Уважне ставлення до громадських проблем, турбота про дворянство та залежних від нього кріпосних людей виявилися й під час роботи О.І. Покорського-Жоравко в Чернігівському губернському комітеті з облаштування побуту поміщицьких селян, до якого він був обраний від свого повіту. Детальний аналіз позицій мглинського предводителя, як і всього різноманіття думок, поглядів, концепцій, які пролунали на цьому зібранні 1858–1859 рр. і які ще й досі неправомірно не включені в поле історії української суспільної думки та ідейної аграрної історії, повинен стати предметом окремої розмови.

1. В-цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском побережье // Киевская старина. – 1896. – Июль-Август.
2. Современные концепции аграрного развития. (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1993. – № 2.
3. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. – 392.
4. Бочков Д.А. Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813–1913 гг.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11.
5. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4.
6. Гарский Б. Покорський-Жоравко А.И. // Русский биографический словарь. – С.Пб., 1905. – Т. Плавильщиков-Примо.
7. Ходнев А.И. История Императорского вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года. – С.Пб., 1865.
8. Приложения к трудам Редакционных Комиссий, для составления Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. – С.Пб., 1860. Т. 4. – Черниговская губерния.
9. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954.
10. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – К., 1925. – Т. 1.

Н.В Венгер

ЙОГАН КОРНІС ТА РОЗВИТОК РЕМЕСЛА, ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ АГРАРНИХ МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

Вивчаючи причини успішного розвитку менонітських поселень на Півдні Російської імперії,